

ISSN: 1814-6961 (print)
ISSN: 2788-9718 (online)

Отан тарихы
Отечественная история
History of the Homeland

Үш айда бір рет шығатын ғылыми журнал
2023. № 26 (4)

Редакция

Бас редактор

Қабылдинов Зиябек Ермұханұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының директоры (Алматы қ., Қазақстан)
E-mail: kabulzia@rambler.ru Тел.: +77014070164
Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56195670100>

Редакциялық алқа

Әбусейітова Меруерт Қуатқызы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі. Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының тарихи материалдарды зерттеу жөніндегі Республикалық орталығының директоры (Алматы, Қазақстан); Scopus Author ID: 57208107912; ORCID

Әбіл Еркін Аманжолұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор; Мемлекет тарихы институтының директоры (Астана, Қазақстан); Scopus Author ID: 55801644900; ORCID

Әжіғали Серік Ескендірұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор; Шығыс елдері архитектурасы Халықаралық академиясының корр.-мүшесі; Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан); Scopus Author ID: 57478728700; ORCID

Әлімбаев Нұрсан, тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан); Scopus Author ID: 55860087100; ORCID

Вильмено Анне-Мари, антропология докторы, Лувен католик университетінің профессоры (Лувен, Бельгия); Scopus Author ID: 36679419300; ORCID

Крупа Татьяна Николаевна, эксперименталды археология ғылыми-зерттеу лабораториясының ғылыми қызметкері, Ә.Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Margulan Centre, «YMAI» Халықаралық ғылыми-зерттеу лабораториясының жетекшесі (Қазақстан – Украина); ORCID

Көмеков Болат Ешимхамедұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасының Ұлттық Ғылым академиясының академигі, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Қыпшақтану Халықаралық институтының директоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры (Алматы, Қазақстан); Scopus Author ID: 57193858171; ORCID

Қушқұмбаев Айболат Қайырсылаұлы, тарих ғылымдарының докторы, бас ғылыми қызметкер, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университетінің аймақтану кафедрасының профессоры (Алматы, Қазақстан); Scopus Author ID: 57202775542; ORCID

Мионг Сун-ок, антропология докторы, профессор (Сеул, Корея); Scopus Author ID: 56720218700; ORCID

Моррисон Александр, PhD, NewCollege профессоры, Оксфорд (Оксфорд, Ұлыбритания); Scopus Author ID: 35794760200; ORCID

Муминов Әшірбек Құрбанұлы, тарих ғылымдарының докторы, арабист, профессор, ИКУ (Орталық Азия) ұйымдастыру қызметінің бас директорының кеңесшісі (Стамбул, Түркия); Scopus Author ID: 56409722900; ORCID

Мұқтар Әбілсейіт Қапизұлы, «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы» РМҚК директоры, тарих ғылымдарының докторы, профессор; Scopus Author ID: 57193092619; ORCID

Оно Рюосуке, тарих ғылымдарының докторы, Васеда университетінің антропологи (Токио, Жапония);

Оутрам Алан, археология ғылымдарының докторы, профессор, археология және тарих департаменті, Эксетер университеті (Эксетер, Ұлыбритания); Scopus Author ID: 8954776500; ORCID

Өмер Құл, элеуметтік ғылымдар докторы, Стамбул университетінің профессоры (Стамбул, Түркия); ORCID

Петер Финке, PhD, Макс Планк атындағы Институтының профессоры, Цюрих университеті (Цюрих, Швейцария); Scopus Author ID: 55124700300

Садвокасова Закиш Төлеханқызы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан); Scopus Author ID: 56682843400; ORCID

Саидов Ильхомжон Муҳиддинович, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Самарқан, Өзбекстан); ORCID

Смағұлов Оразақ Смағұлұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасының Ұлттық Ғылым академиясының академигі, Италияның Болонья Ғылым Академиясының мүше корреспонденті, ҚР Ұлттық музейінің физикалық антропология лабораториясының меңгерушісі (Астана, Қазақстан); Scopus Author ID: 22979625700; ORCID

Уяма Томохико, PhD, Хоккайдо университетінің Славян-Еуразиялық зерттеулер орталығының профессоры (Саппоро, Жапония); Scopus Author ID: 56471951500; ORCID

Жауапты редактор

Мұқанова Гүлнар Қайроллақызы

Ғылыми редакторлар

Қасымова Дидар Бейсенғалиқызы

Мурзаходжаев Қуаныш Мәдиұлы

Техникалық хатшылар

Зікірбаева В.С.

Редакция

Главный редактор

Кабульдинов Зиябек Ермуханович – доктор исторических наук, профессор, чл.-корр. НАН РК, директор Института истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова (г. Алматы, Казахстан). E-mail: kabulzia@rambler.ru; Scopus Author ID: 56195670100; ORCID.

Члены редакционной коллегии

Абиль Еркин Аманжолович, доктор исторических наук, профессор, директор Института Истории государства РК (Республика Казахстан, Астана); Scopus Author ID: 55801644900; ORCID

Ажигали Серик Ескендирович, доктор исторических наук, профессор, Главный научный сотрудник, почетный заведующий отделом этнологии и антропологии Института Истории и этнологии (Республика Казахстан, Алматы); Scopus Author ID: 57478728700; ORCID

Абусеитова Меруерт Хуатовна, доктор исторических наук, профессор, член-корреспондент Национальной академии наук РК; директор Республиканского информационного центра по изучению исторических материалов (Республика Казахстан, Алматы); Scopus Author ID: 57208107912; ORCID

Вильмено Анне-Мари, доктор антропологии, профессор Католического университета Лувен, (Бельгия, Лувен); Scopus Author ID: 36679419300; ORCID

Исмагулов Оразак Исмагулович, доктор исторических наук, профессор, академик Национальной академии наук РК, член-корр. Болонской АН (Италия), заведующий лабораторией физической антропологии Национального музея РК (Республика Казахстан, Астана); Scopus Author ID: 22979625700; ORCID

Крупа Татьяна Николаевна, научный сотрудник Научно-исследовательской лаборатории экспериментальной археологии, Павлодарский педагогический университет им. А. Маргулана, Margulan Centre, заведующая Международной научно-исследовательской лабораторией «YMAI» (Казахстан – Украина); ORCID

Кумеков Болат Ешмухамбетович, доктор исторических наук, профессор, академик Национальной академии наук РК; директор Международного института кипчаковедения Казахского национального университета имени аль-Фараби, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (Республика Казахстан, Алматы); Scopus Author ID: 57193858171; ORCID

Кушкымбаев Айболат Кайрслямович, доктор исторических наук, главный научный сотрудник, профессор кафедры регионоведения Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева (Республика Казахстан, Астана); Scopus Author ID: 57202775542; ORCID

Мионг Сун-ок, доктор антропологии, ассоциированный профессор (Корея, Сеул); Scopus Author ID: 56720218700; ORCID

Моррисон Александр, PhD, профессор NewCollege, Оксфорд (Великобритания, Оксфорд); Scopus Author ID: 35794760200; ORCID

Муктар Абильсеит Капизович, Директор РГКП «Государственного историко-культурного музей-заповедник «Сарайшык», доктор исторических наук, профессор; Scopus Author ID: 57193092619; ORCID

Муминов Аширбек Курбанович, доктор исторических наук, арабист, профессор; Консультант Генерального директора по организационной деятельности ОИК (Центральная Азия), (Турция, Стамбул); Scopus Author ID: 56409722900; ORCID

Нурсан Алимбай, кандидат исторических наук, профессор; Главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (Республика Казахстан, Алматы); Scopus Author ID: 55860087100; ORCID

Омер Кул, доктор социальных наук, профессор Стамбульского университета; (Турция, Стамбул); ORCID

Оно Рюосуке, доктор исторических наук, антрополог Университет Васеда (Япония, Токио);

Оутрам Алан, доктор археологии, профессор департамента археологии и истории университета Эксетер (г. Эксетер, Великобритания); Scopus Author ID: 8954776500; ORCID

Садвокасова Закиш Тулехановна, доктор исторических наук, профессор; Главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (Республика Казахстан, Алматы); Scopus Author ID: 56682843400; ORCID

Саидов Ильхомжон Мухидинович, доктор исторических наук, профессор (Самарканд, Узбекистан); ORCID

Уяма Томохико, PhD, профессор Центра славянско-евразийских исследований Университета Хоккайдо (Япония, Саппоро); Scopus Author ID: 56471951500; ORCID

Финке Петер, доктор PhD, профессор Института Макса Планка, университет Цюриха (Швейцария, Цюрих); Scopus Author ID: 55124700300

Ответственный редактор

Муканова Гюльнар Кайроллиновна

Научные редакторы

Касымова Дидар Бейсенгалиевна

Мурзаходжаев Куаныш

Ответственный секретарь

Мурзаходжаев Куаныш Мадиевич

Технический секретарь

Зикирбаева В.С.

Editorial Team

Editor-in-Chief

Kabuldinov Ziyabek Ermukhanovich – Doctor of Historical Sciences Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Director of Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Almaty, Kazakhstan) E-mail: kabulzia@rambler.ru

Profile link: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56195670100>

Editorial board members

Abil Erkin Amanzholovich, doctor of historical sciences, professor, director of the Institute of history of state of the Republic of Kazakhstan (Republic of Kazakhstan, Astana); Scopus Author ID: 55801644900; ORCID

Abusseitova Meruert Khuatovna, doctor of historical sciences, professor, corresponding member of the National Academy of sciences of the Republic of Kazakhstan; director of the Republican information center for studies of the historical materials (Republic of Kazakhstan, Almaty); Scopus Author ID: 57208107912; ORCID

Alimbay Nursan, candidate of historical sciences, professor; chief researcher of the C. Valikhanov Institute of history and ethnology of the Republic of Kazakhstan (Republic of Kazakhstan, Almaty). Scopus Author ID: 55860087100; ORCID

Azhigali Serik Yeskendirovich, doctor of historical sciences, professor, chief researcher, emeritus head of the department of ethnology and anthropology of the Institute of history and ethnology of the Republic of Kazakhstan (Republic of Kazakhstan, Almaty); Scopus Author ID: 57478728700; ORCID

Ismagulov Orazak Ismagulovich, doctor of historical sciences, professor, academician of the National Academy of sciences of the Republic of Kazakhstan, corresponding member of the Bologna Academy of sciences (Bologna, Italy), head of the physical anthropology laboratory of the National museum of the Republic of Kazakhstan (Republic of Kazakhstan, Astana); Scopus Author ID: 22979625700; ORCID

Krupa Tatiana Nikolaevna, Researcher at the Research Laboratory of Experimental Archaeology, Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan, Margulan Centre, Head of the International Research Laboratory "YMAI" (Kazakhstan – Ukraine); ORCID

Kumekov Bolat Eshmukhambetovich, doctor of historical sciences, professor, academician of the National Academy of sciences of the Republic of Kazakhstan; director of the Internal institute of Kypshak studies of the al-Farabi Kazakh national university, professor of Gumilev L. Eurasian national university (Republic of Kazakhstan, Almaty); Scopus Author ID: 57193858171; ORCID

Kushkumbayev Aibolat Kairslyamovich, doctor of historical sciences, chief researcher of the regional studies department of the Gumilev L. Eurasian national university (Republic of Kazakhstan, Astana); Scopus Author ID: 57202775542; ORCID

Morrison Alexander, PhD, professor New College, Oxford (Great Britain, Oxford); Scopus Author ID: 35794760200; ORCID

Muktar Abilseit Kapizovich, Director of the State Historical and Cultural Museum-preserve "Saraishyq" - Doctor of Historical Sciences, Professor; Scopus Author ID: 57193092619; ORCID

Myong, Soon-ok, doctor of anthropology, associate professor (Republic of Korea, Seoul); Scopus Author ID: 56720218700; ORCID

Muminov Ashirbek Kurbanovich, doctor of historical sciences, arabist, professor; consultant of the General director on organizational affairs OIC (Central Asia), (Turkey, Istanbul); Scopus Author ID: 56409722900; ORCID

Omer Cul, doctor of social sciences, professor of Istanbul university (Turkey, Istanbul); ORCID

Ono Ryosuke, PhD, anthropologist Waseda University (Japan, Tokyo);

Outram Alan, Doctor of archeology, professor, Department of Archaeology and History, University of Exeter (Exeter, UK); Scopus Author ID: 8954776500; ORCID

Peter Finke, PhD, professor of the Max Planck institute, Zurich university (Switzerland, Zurich); Scopus Author ID: 55124700300

Sadvokassova Zakish Tleukhanovna, doctor of historical sciences, professor; chief researcher of the C.C. Valikhanov Institute of history and ethnology of the Republic of Kazakhstan (Republic of Kazakhstan, Almaty); Scopus Author ID: 56682843400; ORCID

Saidov Ilkhomjon Mukhiddinovich, doctor of historical sciences, professor (Samarkand, Uzbekistan); ORCID

Uyama Tomohiko, PhD, professor of the Slavic-Eurasian researches Center of Hokkaido University (Japan, Sapporo); Scopus Author ID: 56471951500; ORCID

Vuilleminot Anne-Marie, doctor of anthropology, professor of the Catholic university of Luven, (Belgium, Luven); Scopus Author ID: 36679419300; ORCID

Executive Editor

Mukanova Gyulnar

Scientific Editors

Kasymova Didar

Murzakhodzhayev Kuanysh

Executive Secretary

Murzakhodzhayev Kuanysh

Technical secretary

Zikirbayeva V.S.

ТАРИХ / HISTORY / ИСТОРИЯ

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhy
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
Vol. 26. Is. 4, pp. 846-859, 2023
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20.00
https://doi.org/10.51943/2788-9718_2023_26_4_846-859

МҰСТАФА ШОҚАЙДЫҢ ТӘУЕЛСІЗ МЕМЛЕКЕТ ЖОЛЫНДАҒЫ КҮРЕСІНДЕГІ НЕГІЗГІ ТҰЖЫРЫМДАР

Әбдіжәлел Бәкір¹, Айжамал Ибрагимқызы Құдайбергенова^{2*}, Сағат Тамшыбайұлы Тайман³

¹Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, (Қызылорда қ., Қазақстан 120014, Әбілқайыр хан көшесі, 50а)

«Мұстафа Шоқай» ғылыми орталығының ғылыми жетекшісі, саяси ғылымдарының докторы, профессор.
<https://orcid.org/0000-0002-6304-4022>, E-mail: abdizhalel_bakir@mail.ru

²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (Алматы, Қазақстан 050010, Шевченко көш., 28 үй)

Бас ғылыми қызметкер, тарих ғылымдарының докторы, доцент
<https://orcid.org/0000-0002-9918-385X>, E-mail: akudaybergen@mail.ru

³Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті (Қызылорда, Қазақстан 120014, Әбілқайыр хан көшесі, 50а)

тарих ғылымдарының кандидаты, доцент
<https://orcid.org/0000-0002-0547-9837>, E-mail: st-1968@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2023

© Бәкір Ә., Құдайбергенова А.И., Тайман С.Т., 2023

Андатпа. *Kipicenede* жаңа Қазақстан орнату мәселесі алға нақты қойылып отырылған кезде Алаш қозғалысының жетекшілерінің бірі Мұстафа Шоқайдың шығармаларындағы тәуелсіз ұлттық мемлекет туралы идеялары мен ой-тұжырымдарының әділеттігі мен өзектілігі атап көрсетіледі. *Zertтеудің мақсаттары мен міндеттері* - ұлы тұлғаның болашақ Түркістандағы мемлекеттік құрылымның саяси-әлеуметтік сипаты туралы аса маңызды идеяларының мазмұны мен мәнін ашу және оларды жүзеге асырудың қажеттігін дәлелдеу. *Негізгі деректер* оның қызметіне, оның ішінде эпистолярлық жанрға арналған құжаттар мен архив құжаттары ұсынылған материалдар жинақтары болды. *Мақаланың ғылыми жаңалығы* оның түп қазығы – Мұстафа Шоқайдың өз еңбектерінің маңызы түркі халықтарының бірлігін алға тарта отырып, тәуелсіз ұлттық мемлекет құру идеясын жан-жақты көрсетуінде. *Zertтеудің қорытындысында* болашақ тәуелсіз мемлекеттік құрылымының Шоқай еңбектерінде көрсетілген саяси-әлеуметтік сипаттарын бүгінгі қоғамдық өмір талаптарымен және қазіргі замана ұсынып отырған қағидатты мәселелермен ұштастыру елімізде орнаған тәуелсіздікті тұғырлы ететіні туралы тұжырым жасалған.

Түйінді сөздер: Алаш қозғалысы, Түркістан Мұқтарияты, Мұстафа Шоқай, тәуелсіздік, ұлттық мемлекет, Қазақстан.

Алғыс айту: Мақала ҚР БҒМ Ғылым комитетінің гранттық қаржыландыруымен АР19677780 «М. Шоқайдың мемлекетшілдік мұраты: тарихтан тағылым, идеялық сабақтастық» тақырыбындағы ғылыми жоба аясында дайындалды.

Дәйексөз үшін: Бәкір Ә., Құдайбергенова А.И., Тайман С.Т. Мұстафа Шоқайдың тәуелсіз мемлекет жолындағы күресіндегі негізгі тұжырымдар // Отан тарихы. 2023. Т. 26. № 4. 846-859 б. (Қаз.) DOI: 10.51943/2788-9718_2023_26_4_846-859

BASIC CONCEPTS OF MUSTAFA SHOKAY'S FIGHT FOR AN INDEPENDENT STATE

Abzhalil Bakir¹, Aizhamal Kudaibergenova^{2*}, Sagat Taiman³

¹Korkyt ata Kyzylorda University (Kyzylorda, Kazakhstan 120014, Abilkhair Khan str., 50 a
Scientific director of the scientific center "Mustafa Shokai", Doctor of Political Sciences, Professor
<https://orcid.org/0000-0002-6304-4022>, E-mail: abdizhalel_bakir@mail.ru

²Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Almaty, Republic of Kazakhstan 050010,
Shevchenko str., 28)

Chief Researcher, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor,
<https://orcid.org/0000-0002-9918-385X>, E-mail: akudaybergen@mail.ru

³Kyzylorda University Korkyt ata (Kyzylorda, Kazakhstan 120014, Abilkhair Khan str., 50 a
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
<https://orcid.org/0000-0002-0547-9837>, E-mail: st-1968@mail.ru

Annotation. *The introduction* to the article emphasizes the relevance of the statements of one of the leaders of the Alash movement, Mustafa Shokay, about an independent national state, while clearly posing the issue of establishing a just and new Kazakhstan. *Objectives and goals* of the study: to reveal the content and essence of the most important ideas of the great man about the political and social nature of the state structure in the future Turkestan, and also to prove the need for their implementation. *The source base* was collections of documents and materials, which presented documents devoted on his activities, including an epistolary genre. The scientific novelty of the article lies in the disclosure of its cornerstone idea - the creation of an independent national state, with the priority on the unity of the Turkic peoples. *The results* of the study, an analysis was made of the political and social ideas and principles of state building proposed by Mustafa Shokay for the future of Turkestan, as well as their relevance under the contemporary challenges and key issues of our time, that confirmed the relevance and significance of the idea of independence, that is the basis of our states.

Keywords: Alash movement, Turkestan Muktariyats, Mustafa Shokai, independence, national state, Kazakhstan

Acknowledgements. The article was prepared within the framework of the grant financing project of the Ministry of Higher Education and Science of the Republic of Kazakhstan «The Ideals of Statehood by M. Shokay: historical experience, ideological continuity» (registration №AP19677780).

For citation: Bakir A., Kudaibergenova A.I., Taiman C.T. Basic concepts of Mustafa Shokay's fight for an independent state / Otan tarikhy. 2023. Vol. 26. No. 4. Pp. 846-859. (In Kaz.) DOI: 10.51943/2788-9718_2023_26_4_846-859

ОСНОВНЫЕ КОНЦЕПЦИИ БОРЬБЫ МУСТАФЫ ШОКАЯ ЗА НЕЗАВИСИМОЕ ГОСУДАРСТВО

Абжалил Бакир¹, Айжамал Ибрагимовна Кудайбергенова^{2*}, Сагат Тамишбайұлы Тайман³

¹Кызылординский университет имени Коркыт ата (Кызылорда, Казахстан 120014,
ул. Абилхайыр хана, 50 а

Научный руководитель научного центра «Мустафа Шокай», доктор политических наук, профессор.
<https://orcid.org/0000-0002-6304-4022>, E-mail: abdizhalel_bakir@mail.ru

²Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (Алматы, Казахстан 050010, ул. Шевченко, 28
Главный научный сотрудник, доктор исторических наук, доцент

<https://orcid.org/0000-0002-9918-385X>, E-mail: akudaybergen@mail.ru

³Кызылординский университет имени Коркыт ата (Кызылорда, Казахстан 120014,
ул. Абилхайыр хана, 50а

Кандидат исторических наук, доцент

<https://orcid.org/0000-0002-0547-9837>, E-mail: st-1968@mail.ru

Аннотация. *Во введении* подчеркивается актуальность высказываний одного из лидеров движения Алаш Мустафы Шокая о независимом национальном государстве при четкой постановке вопроса установления справедливого и нового Казахстана. *Цели и задачи*

исследования: раскрыть содержание и сущность наиболее важных представлений М. Шокая о политическом и социальном характере государственного устройства в будущем Туркестане, а также доказать необходимость их реализации. Источниковой базой явились сборники документов и материалов, в которых представлены документы, посвященные его деятельности, в том числе в эпистолярном жанре. *Научная новизна* статьи заключается в раскрытии его краеугольной идеи - создания независимого национального государства, с приоритетом единства тюркских народов. В *заключении* исследования представлен анализ политических и социальных идей и принципов государственного строительства, предложенных Мустафой Шокаем для будущего Туркестана, а также их соответствия современным социальным требованиям, вызовам и актуальным вопросам нашего времени, подтверждающих актуальность и значимость идеи независимости, заложенной в основу нашего государства.

Ключевые слова: Алаш, Туркестан Муктарияты, Мустафа Шокай, независимость, национальное государство, Казахстан

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации научного проекта AP19677780 «Идеалы государственности М. Шокая: исторический опыт, идеологическая преемственность».

Для цитирования: Бакир А., Кудайбергенова А.И., Тайман С.Т. Основные концепции борьбы Мустафы Шокая за независимое государство // Отан тарихы. 2023. Т. 26. 4. С. 846-859. (Каз.)

DOI: 10.51943/2788-9718_2023_26_4_846-859

Кіріспе. Мұстафа Шоқайдың азаттық пен тәуелсіздік жайлы идеялары маңыздылығын жою емес. Қызылорда облысы Сұлтүбе ауылында 1890 ж. 25 желтоқсанда дүниеге келген, 51 жас өмір сүріп, түркі халықтарының жоғын жоқтаған, қазақтың тәуелсіздігін аңсаған Мұстафа Шоқай қыруар еңбек жасап кетті. Кеңес дәуірінде кеңестік идеологияға сай оған «елін сатты», «опасыздық жасады», «революцияға қарсы «нағыз түркішіл» және «нағыз панисламист» деген бағалаулар берілгенімен тәуелсіздік жылдарында ұлт мүддесі үшін күрескер тұлға ретінде нақтылануда. Соған қарамастан, оның ұлтжанды, түрікшіл тұлғасына қатысты пікірлер кеңес дәуіріндегі бағасымен астасып, қайшылықты ойларды да туғызуда.

Сыр өңіріндегі датқа Торғай мен Шоқай болыстың шаңырағында туылған, тәрбиенің темір қазығы – отбасындағы ұлттық өнегені еркін көріп өскен, сол кездегі Қазақстанның оңтүстігіне аты мәлім Перовск училищесі мен Ташкенттің сегіз жылдық ерлер гимназиясын үздік бітірген, 6-7 жыл Ресейдің орталығында болып, Императорлық Санкт-Петербург университетіндегі оқыған, Батыстың білімімен сусындаған Мұстафа Шоқай шынайы саяси-әлеуметтік өмірде шыңдалған, жиырма жылдан астам Францияда болып, қиыншылығы мол шетелде саяси қызмет үстінде талай қайраткерлермен қарым-қатынасқа түсіп, кейде әділеттілік үшін айтысқа да барған. Көзбен көргені де, ойға түйгені де мол М. Шоқайдың Түркістан үшін күресінің түпкі мұраты – халқы «қожасы» болатындай тәуелсіз ұлттық мемлекеттің саяси сипаты туралыой-тұжырымдарыКеңес үкіметінің ұлттық саясаты, Түркістанның азаттығы үшін күрес, тәуелсіздіктің мәні мен мазмұны, оған жетудің амалдары мен жолдары, ұлттық мемлекет құру, оның саяси жүйесі, қоғамдағы саяси қайраткерлер мен зиялы қауымның орны, оларға қойылатын талап-тілектер т.б. мәселелерді қамтыды (Бәкір, 2022). Мұстафа Шоқайдың тәуелсіз мемлекет үшін күресінің басты бағыты болып табылатын, мәндері мен мазмұндары аса құнды идеяларды ашып, оны қазіргі Қазақстанның мұраттарымен байланыстыру - біздің мақаламыздың басты мақсаты мен негізгі міндеті болып отыр.

Материалдар мен әдістер. Мұстафа Шоқай еңбектерінде мемлекетшілдік тақырыбына қатысты ұлттық сана, ұлтшылдық, азаттық, тәуелсіздік, ұлттық рух, ұлттық мемлекет т.б. ұғымдарды кеңірек ашу және тереңірек ұғыну үшін оларды жүйелі талдау, барынша зерделеу қажет болды.

Мақаланы жазуда Мұстафа Шоқайдың хаттары, мақалалары, еңбектері жарияланған екі, үш, он екі томдық жинақтары және т.б. жинақтар (Алаш қозғалысы, 2005; Шоқай, 2007; Шоқай, 2012; Шоқай, 2013; Шоқай, 2014), сондай-ақ, эмиграциядағы М. Шоқайдың қызметін ашатын архивтік құжаттар мен материалдар жинақтары деректік негіз ретінде қолданылды. «Эмиграцияда: Мұстафа Шоқайдың эпистолярлық мұрасы. 1919-1941 жж.» (2021) жинағындағы «Жаңа Сарбонна – Париж III» университетінің шығыс тілдері кітапханасынан және Варшавадағы Болеслав Валигори атындағы Орталық әскери архив пен Жаңа актілер

архивінен, ресейлік архивтерден алынған, 1919-1941 жж. жазылған хаттары жинақталған және т.б. құжаттар тақырыпты ашуда пайдаланылды (В эмиграции, 2021).

Соның ішінде М., Шоқайдың еңбектеріндегі мемлекеттің саяси сипаттары - автономия, тәуелсіздік, ұлттық мемлекет, парламент, саяси партия, ұлтшылдық, ұлттық рух, саяси қайраткер, ұлттық зиялы қауым т.б. туралы идеялары нақтыланған мақалалары мен қазіргі тәуелсіз мемлекеттіміздің аса өзекті мәселелеріне қатысты ой-пікірлері көрсетілген еңбектері талдауға түсті. Айта кету керек, соңғы жылдары жарияланған құжаттар жинақтарындағы М. Шоқайдың хаттар шоғыры және басқа да құжаттар мен материалдарының тұтас түркі халықтарының, соның ішінде Түркістанның тарихын ашуға қатысты бөлігі әлі терең талдауға түспеген. Мақалада осы олқылықтың орнын толтыру да көзделді.

Талқылау. Европадағы «Прометей» лигасы саяси клубының аясында жасаған қызметіне орай Мұстафа Шоқай түркі халқын азат ету жолындағы күрестің белді өкілі ретінде XX ғ. 30 жылдарында-ақ европалық зерттеушілердің бағасына ие болған еді (Mende, 1936: 147; В эмиграции, 2021: 4).

Қазақстанда Мұстафа Шоқай тұлғасын зерттеу, негізінен XX ғ. 90-жж. басталды. 1996 ж. Қазақстанның, Қытайдың, Монғолияның және Германияның ғалымдары қатысқан «Мұстафа Шоқай және шетелдегі қазақ интеллигенциясы» атты конференцияда М. Шоқай тұлғасы да талқыланды.

Қазақстандық тарихшыларының ішінде Д. Қыдыралиевпен К.Л. Есмағамбетовтың еңбектерінің маңызы ерекше. Д. Қыдыралиевтың монографиясы М. Шоқайдың өмірдеректерімен таныстырса (Қыдыралиев, 2007), ғалым К.Л. Есмағамбетов Франциядағы Мұстафа Шоқайдың жеке архивінен алынған тың құжаттар негізінде оның қайраткер ретіндегі қалыптасуының сан қырларын ашады, оның мемлекетшіл идеяларына тоқталады. М. Шоқайдың жер, тіл, дін мәселесіне қатысты, Алаш партиясы мен Алашорда үкіметін құрудағы, оның міндеттерін жүзеге асырудағы идеяларына талдау жасап, тұлғаның бағасын береді (Есмағамбетов, 2008).

Сондай-ақ, шетелдік шоқайтанушылардан Ә. Қара мен т.б. еңбектерінде XX ғ. басындағы мұсылмандық реформатор мен төңкерісшіл идеяларымен танымал болған ірі тұлғалар ішінде А. Ибрагим, М. Сұлтанғалиев, З. Валиди (Тоған), Ә. Бөкейханов, М. Дулатов, Т. Рысқұлов, М. Бехбуди, А.Фитрат, Ф. Қожаев, М. Эминимен бірге Мұстафа Шоқай атап көрсетіледі [Есмағамбетов, 2008:4; Томохико, 2001].

М. Шоқайдың тұлғасына қатысты жинақтармен бірге, көптеген публицистикалық еңбектер, мақалалар жарық көрді. Мысалы, ресейлік, француздық және поляктық архив құжаттарының негізінде М. Шоқайдың өмірі мен қызметін ашатын профессор Г.К. Көкебаеваның және т.б. мақалалары жарияланды [Көкебаева, 2013: 40-45; Көкебаева, 2019:142-148; Каренов, 2012а. 57-66; Каренов, 2012б: 55]. Сондай-ақ, осы мақала авторларының бірі Ә. Бәкірдің де еңбектері біршама. Соған қарамастан, Шоқайдың тәуелсіз ұлттық мемлекетті жүзеге асыру жолындағы күресіне қатысты идеяларын арнайы талқыға салу заманауи қажетті және өзекті деп есептейміз.

Зерттеу нәтижесі. Алаш қозғалысының жетекшісі Әлихан Бөкейхан 1905 ж. Мәскеуде өткен Ресейдің земство және қала қайраткерлерінің арнайы съезіндегі сөзі басы қазақ тілінің мәртебесі жайында сөз сөйлеп, осы тілде оқытатын мектептерге қысым жасалатынын, шаруалар бастықтары (олардың басым көпшілігі бұрынғы ротмистрлер) әкімшілік және құқықтық істі қарау кезінде қырғыз (қазақ-авт.) тілін қолдануға мүлдем жол бермейтінін, ана тілінің еркін қолданыста болуына өте мұқтаж болып отырғанын айтқан болатын [Бөкейхан, 2016: 203]. Ұлы тұлғаның қазақ тілінің мәселесін көтеруі жай емес. Өйткені тілдің бостандығы - азат өмірдің, тәуелсіз тірліктің кілті. Бұрын саяси қыспақта болған елдің тәуелсіздігі, жаңаруы халқының тілінен бастау алатыны заңдылық.

Ақпан революциясынан кейінгі Ресейде қалыптасқан саяси жағдай Әлихан Бөкейхан бастаған Алаш ардақтыларын ұлты үшін азаттық жолын іздеуге жетеледі. Бірақ алып империяның күштілігіне байланысты әзірше мақсатқа жетудің бір ғана жолы – қазақ еліндегі қоғамдық-саяси, әлеуметтік-экономикалық және ұлттық-мемлекеттік құрылыс мәселесін автономия деңгейінде шешуді алға тартты. Осындай тұжырымды ұстанған Мұстафа Шоқай да 1917 жылғы ақпан айының басында Петербургтен Ташкентке жүрер алдында Н.С. Чхеидземен (Петербург қаласы жұмысшы-солдат депутаттары советінің төрағасы) кездескенде

Түркістанның автономия болуы үшін дайындалып жатқанын айтады (Шоқай, 2007: 47). Бұл идея кейін «Алаш» партиясы бағдарласынан орын тапты. Оның 1-тарауында: «Россия демократическая, федеративная республика болу. Үкімет басына учредительное собрание мен Г. Дума қалауынша келісімді жылға сайланатын президент болу. Президент халықты министрлер арқылы бағу, ол министрлер учредительное собрание мен Г. Дума алдында жауапдар болу» деп жазылды (Алаш, 1917).

М. Шоқай Ташкентте жүргенде өлкедегі саяси жағдай күрделіліні Түркістан өлкелік жұмысшы-солдат депутаттары кеңесінің съезіндегі Қоқан сауда мектебі мұғалімдерінің халықшыл социалистер тобының мүшесі Некораның «революцияны жасаған орыс революционерлері, жұмысшылары мен солдаттары болғандықтан, Түркістанды да орыстар, біздер басқаруымыз керек, тұрғылықты этностарбіз не берсек соған қанағаттануы керек» деген сөзінен түсінеді (Шоқай, 2007:27).

1917 ж. қарашада Түркістанда өткен Кеңес өкіметінің үшінші съезінде қабылданған қаулы Түркістанның байырғы халқын революциялық билікті ұйымдастыруға қатысу құқығынан айырды. Өлкедегі осы бір тарихи кезеңді РКП(б) ОК Түркібюросының мүшесі болған Г.М. Сафаров «орыстық азшылықтың санасында өздерінің ұлттық үстемдігі туралы пікірдің орнығып, саналарына отарлық езгі пен үстемдік жасаудың қалыптатылығы пиғылындағы тәрбиенің қалыптасуымен, тіпті оның, «қарапайым құқық» дәрежесіне көтерілуімен» ерекшеліп сипаттайды (Сафаров, 1921: 62).

Осындай жағдайда ұлттық орталық ретінде Өлкелік мұсылмандар кеңесі құрылады. Өлкелік мұсылман кеңесінің төрағасы Мұстафа Шоқай кеңес мүшелерін 1917 ж. 27 қарашасында Қоқан қаласында өткен аймақ мұсылмандары съезі делегаттарын әзірге автономия жариялаумен қанағаттануға, ал Түркістанды Ресейден бөлу туралы мәселені шешуді Түркістан Құрылтай жиналысының қарауына қалдыруға көндіреді. Содан Түркістанда Ресей Федеративтік Республикасымен ынтымағы бір территориялық автономия жарияланады. Съезд қаулысында: «Аса арнаулы болып жасалған Түркістан аймағы мұсылмандарының IV жалпы съезі Русия ұлы өзгерісті салып берген жолмен әр жұрт өзін-өзі басқаруға ықтияр болсын деп еркіндікті қалайтын Түркістан аймағын Русия демократиялық республикасымен бірлікте болып, бөлек жасауға ерікті территориялық автономиялы (жартылай бостандық) қылып иғлан қылады» деп жазылады (Алаш қозғалысы, 2005: 39-40). Мұстафа Шоқай осы құжаттағы Түркістан автономиясының жартылай бостандығы ұғымын республиканың өзінде елді басқаратын мекемелер мен атқару органдары, яғни заң шығаратын парламенті және іс жүргізетін үкіметі болуымен, ал, сыртқы саясат, қаражат, жол, әскери істеріне Бүкілресейлік федерация үкіметінің құзырының болуымен ерекшеленетінін атап көрсетеді. Оқу мен білім беру саласында, жергілікті жолдар, жергілікті мекемелер, заң және жер мәселелерінің бәрі автономиялық үкіметтің ісі болатынына көңіл бөліп, жер мәселесіне ерекше мән береді. Сондай-ақ, әскери істерге бірқатар елеулі өзгерістер енгізу керек деп түсіндіреді (Шоқай, 2007: 48).

Алаш ұлт-азаттық қозғалысының оң қанатының күрес нәтижесінде болып Орта Азияда құрылған, барлығы 64 күн ғана өмір сүрген, Кеңес үкіметі құлатқан Түркістан Мұқтариятын толыққанды мемлекет болды деп айта алмаймыз. Біріншіден, бұл автономия деңгейіндегі мемлекеттік құрылым болатын. Екіншіден, соншалықты қысқа уақытта және тіпті бұған саяси-құқықтық негіз де болмаған жағдайда ондай талап қою да артық болатын. Дегенмен көп нәрсе жүзеге асырылды. Түркістан аймағы мұсылмандарының IV жалпы съезінде сөйлеген сөзінде М. Шоқай автономияны іс жүзіне асырудың қиындығын, мамандардың жоқтығын, мүмкіндіктердің жетіспейтінін, әскери күштің құрылмағанын және тағы басқа толып жатқан жетіспеушіліктер мәселесін жан-жақты көтерді. Содан Түркістан Уақытша үкіметі ең алдымен қарулы күштерді құру, қаржы және салық жүйелерін тәртіпке келтіру, мемлекеттік мекемелерді қалыптастыру сияқты жаңа мемлекеттің өткір мәселелерін жүзеге асыруды айқындайтын бағдарлама жасаумен шектелмей, нақты істерге де кіріскен болатын. Мысалы, қаржы саласын бір жүйеге келтіру және жаңа салық заңдарын айқындау үшін салық инспекторларының жиналысы өтті. Жер мәселесіне байланысты заңдар дайындалды. Мұстафа Шоқай бастаған топтың алдында Түркістан Мұқтариятын одан ары нығайта түсу мәселесі нақты тұрған болатын. Алайда мұны кеңестік жүйе құлатып, Қоқанды қанды қырғынға ұшыратты. Большевиктердің Ресей мен Шығыстың мұсылман еңбекшілеріне жолдаған Үндеуіндегі

жарияланған, өз елінің қожайыны болуға тиіссіздер деген сөздері желге ұшты (Революция, 1930).

Большевиктердің ұлт мәселесіндегі екіжүзді саясатын Мұстафа Шоқай 1930 жылдары жазған «Ұлттық мәселе төңірегінде» («Вокруг национального вопроса») мақаласында әңгіме етеді. 1917 ж. сәуірдегі Петербургте өткен Ресей социал-демократиялық партиясы фракциясының конференциясында Сталин ұлттардың бөлінуіне құқықты дей отырып, мұны орындау міндетті демеймін десе, Пятаков ұлттардың өзін-өзі басқаруы құқығы зиянды болса, онда оны жариялап не керегі бар дейді (Революция, 1930: 26-30). Міне осы пікірлерді талдай келе, Мұстафа Шоқай «Отанымыздың Ресейден тұтастай мемлекеттік бөлінуі үшін, оның билік түріне қарамастан, наразылық білдіріп, өздеріміздің ұлттық идеалымызды жүзеге асыру үшін күресеміз» деп тұжырым жасайды (Шоқай, 2012б:259).

Түркістан Мұқтарияты құлағаннан соң М. Шоқай қауіпсіздігіне орай шетелге: алдымен Әзірбайжанға, содан Грузияда екі жылдай болып, кеңестер Тифлисті басып кіргеннен соң, Түркия арқылы Еуропаға, Францияға кетті. Ол кеңестік шындық жағдайындағы өзінің бұрынғы мемлекетшілдік ой-тұжырымын, оның мұратын қайта қарауға мәжбүр болып, басқаша шешімге келеді. 1923 жылы Париждегі «Orientet Occident» журналында жарық көрген француз тіліндегі «Ресей саясаты және Түркістан ұлттық қозғалысы» деген мақаласының «Түркістанның тәуелсіздікке ұмтылуы» деген бөлімінде Түркістанның автономия жайлы бағдарламасын ұлттық тәуелсіздік бағдарламасына ауыстыру керектігі туралы жазады: «Түркістанның тәуелсіздігі туралы тезис қазіргі уақытта елдің барлық ресми саяси партиялары үшін ортақ платформаны құрайды, олар ұлттық және коммунистік, әртүрлі жолдармен және тәсілдермен бір мақсатты көздейді, ол - еркін және Тәуелсіз Түркістан» (Шоқай, 2012 а: 478).

Мұстафа Шоқайдың мемлекетшілдіктің мазмұнын «Түркістан», «Автономия», «Азаттық», «Тәуелсіздік», «Ұлттық», «Ұлттық мәдениет», «Ұлттық тіл», «Ұлттық сана», «Ұлттық рух» және «Ұлттық мемлекет» сияқты ұғымдармен түсіндіреді. Ол «Түркістан» жерінің: «1. Қазақ өлкесі (Семей, Ақмола, Торғай және Орал облыстары), 2. Түркістан өлкесі (Жетісу, Сырдария, Ферғана, Самарқанд және Каспий бойы облыстары); 3) Бұхара мен 4) Хиуа хандығы» сияқты төрт аймақтан тұратынын атайды (Шоқай, 2013а:84).

Осылайша «Түркістан автономиясының» орнына «Тәуелсіз Түркістан» идеясы алға шығады. Түркістан үшін күрестің туына айналған «Яш Түркістан» журналының 1929 ж. желтоқсанда шыққан тұңғыш санындағы «Біздің жол» мақаласында Мұстафа Шоқай өзін Түркістанның тәуелсіздігін жақтаушы ретінде көрсете отырып, ендігі жерде ел-жұртымыздың еркі мен Түркістанның бодандықтан құтылуы үшін күресеміз. Бұдан басқа жол жоқ деп жазады (Шоқай, 2007 а: 21).

Болашақ тәуелсіз Түркістанды Мұстафа Шоқай өзінің 1936 ж. түркістандық жастарға арнап Берлин радиосынан сөйлеген сөзінде: «Біздің құбыламыз – өзіміздің атажұртымыз, өлкеміз Түркістан! Түркістан үшін өлу, Түркістан үшін жан беру – бәрімізге бір мақсат, бір мұхаббат уәзифа болмақ. Мұны ұмытпау керек! Түрік халқы – батыр халық, түрік халқы – арыстан, ер халық» деп бейнеледі (Каренов, 2012: 55).

Мұстафа Шоқай «Ұлттық тәуелсіздік» ұғымын кейінгі шығармашылықтарының тақырыбы етіп, оған жиі оралып, мәні мен мазмұнын кеңейте ашып отырды. 1930 жылы жазылған «Орыс билігіндегі Түркістандағы ұлттық қозғалыстардан. Жеңілмейтін ұлтшылдық» және «Түркістандық лениншілдеріне жауап» атты еңбектерінде тәуелсіздік үшін күрестің себептерін айтады: «Олар (орыстар-авт.) тіпті сүйікті атамекеніміздің» Түркістан» екенін де теріске шығарып, «Орыстан» ету үшін адамгершіліктің өлшемдеріне симайтын ең бір шектен шыққан шараларға дейін барып отыр. Және өздерінің пасық қылықтарын «Ленинизм» тұрғысынан негіздеуге тырысады» (Шоқай, 2007а: 44-45). Ал екінші мақалаларында Түркістандағы ұлттық қозғалысты тудырған екі түрлі себепті: біріншіден – Түркістандық халықтардың орыстардан мүлде басқаша екендігінен деп, екіншіден Түркістандық шаруашылықтағы ұлттық экономикалық мүдденің Ресей мүддесінен өзгешелігіне қатысты түсіндірді (Шоқай, 2007а: 63).

Осындай себептерден «Ұлттық тәуелсіздік» ұғымының бірінен бірінің айырғысыз, тұтас екеніне Мұстафа Шоқай «Керенский және Түркістандағы ұлттық қозғалыс», «Автономиядан – тәуелсіздікке», «Түркістан әдебиеті хақында француздар не айтады?» т.б. еңбектерінде тұрақты назар аударып отырды. Мысалы оның ұлттық тәуелсіздіктің мәнін ата мекенімізді

отаршылдардың озбырлығы мен талан-таражынан құтқаруда деп көрсетсе, енді бірде: «Ұлттық тәуелсіздіктің ешкімнің құқықтарына қарсы болмайтындығы, ешбір дүниеден оқшауламайтыны туралы айта отырып, Халқымызды ұлттық тәуелсіздіктің аяусыз отаршылдардың езгісі мен билігінен құтқаратын қозғалыс болатындығына назар аударады (Шоқай, 2007а: 115). Сондықтан ұлттық тәуелсіз Түркістан үшін күресті - біздің мұратымыз деп атап көрсете отырып, оның жүзеге асуында алаштықтардың сүйікті ұғымы «ұлтшылдыққа» жүгініп, оның тәуелсіздік үшін күрес үшін идеялардың негізгісі екендігіне назар аудартады тәуелсіздік үшін күресте барлық іс-әрекеттің билікті өз қолымызға алуға бағытталуының нақтылайды (Шоқай, 2007а:99).

«Біздің жол» атты мақаласында Мұстафа Шоқай толыққанды тәуелсіз Түркістан үшін күресте большевиктердің айтуындағыдай түрі ұлттық, мазмұны пролетарлық емес, түрі де, мазмұны да ұлттық Түркістан болатын мемлекеттік құрылым үшін күрес негізгі мақсатымыз екендігін нақты айтады. Халықтың толыққанды қожа болып, өз жеріне ие болуы ғана негізгі ұлттық мемлекет үшін күрестің мақсаты екендігін атап көрсетеді (Шоқай, 2007а:22). Ал «Кеңестік Орта Азия федерациясынан Түркістан ұлттық тәуелсіз мемлекетіне» (1931) атты мақалада кеңестік баспасөздерге сүйене отырып, Мұстафа Шоқай Орта Азияда Қырғызстан, Өзбекстан, Түркіменстан, Тәжікстан, Қарақалпақстан федерациясы құрылғанын, большевиктердің Түркістанда ұлттық тұтастық пен ұлттық мемлекеттік құрылымнан өлердей қорқатынын айта келіп, өз күресінің негізгі мақсатының біртұтас бөлінбес ұлттық мемлекет үшін күрес екендігін және «...Түркістан үкіметінің ең басты міндеті – байыпты да парасатты саясат жүргізе отырып, бүкіл түрік атаулыны бір қазанда қайнатып, ақырында, бір ұлы ұлттық мемлекет түзу болып табылады» деп жазады (Шоқай, 2007а:141).

Мұстафа Шоқайдың көптеген шығармалары «ұлттық мемлекет» ұғымына қатысты болды. «Түркістандағы ұлттық күрестің себептері және мақсаттары» атты мақаласының атауының себебін Кеңес үкіметінің орыс емес өлкелерде жүргізіліп отырған ұлттық саясатынан туындайтынын, мұндай саясаттан өлке халықтарының қарсы көтерілмеуден басқа амалының жоқтығын ескерте келе: «Түркістан шет жұрттықтардың бұғауында қалғысы келмейді. Түркістан түріктері ұлт ретінде құл болғысы келмейді. Олар өз халықтарының мүддесі үшін, тәуелсіз ұлттық мемлекетін құру үшін күресетін болады» деп жазған болатын (Шоқай, 2007а:175). Ал «1937» мақаласында Ресейдегі «ұлы төңкеріске» 20 жыл толғанын, содан бері өз халқыныңтең құқылығы мен ұлттық тәуелсіз мемлекетті құруға қатысты күрес жүргізіп келе жатқанын және онымен шектеліп қалмай, тәуелсіз ұлттық мемлекетті қалыптастыруға да қатысты шараларға да қатысқысы келетінін айтады (Шоқай, 2007б: 213).

Азаттық үшін күрестің стратегиялық мұратын осылай айқындаумен бірге Мұстафа Шоқай оған жетудің тактикалық амалдарын да барынша қарастырды. Бұл мәселелер «Түркістанның бақытсыздығы және одан құтылудың жолы», «Шептерімізді бірлестіру хақында», «Түркістан түрікшілдігі», «Түркістан туралы француз тілінде жарияланған бір мақала» және т.б. еңбектерінде арнайы әңгіме болды. «Көтерілістен – ұйымшылдыққа» (*Көтерілістен-ұйымға*) (1930) атты мақалада Кеңес үкіметінің тепкісіндегі халықтар арасында толассыз күресіп келе жатқан түркістандықтар екенін, оған себеп орыс большевиктерінің шектен тыс езуі мен қанауы деп, осы бағытта естен шығаруға болмайтын бір нәрсені қатаң ескертіледі: «Біздің ұлтты құтқару жолындағы күресімізде табыстарға жетуіміз бен өз тағдырымызды өз қолымызға алуымыз ұлтымыздың ауызбірлігіне байланысты. Оған біздің ұлтымыз шаруаның жерге деген мұқтажығындай мүдделілік танытуы керек» (Шоқай, 2007а: 87). Мұстафа Шоқай «Түркістан түрікшілдігі» деген мақаласында да негізгі міндет «Түркістанның болашағы «тәуелсіз Түркістан» ұраны ретінде Ресейден бөлініп шығып, Түркістан мемлекетін құратын халық бұқарасының қолында» деп кесіп айтып, ұлтты Ресейдің езгісінен құтқару күресінде, алдағы ұлттық құрылыста «түркістандықтарды ру, ұлыстарға бөліп, іштен іріткі салатындарды Түркістан ұлтшылдық идеясы мен мұраттарының жаулары деп есептейміз» деп жазды (Шоқай, 2007а: 256). Ал «Алған бағытымыз айқын болсын» (1931) мақаласында алдымен «Біздің атамекеніміз тұрғындарында ұлт-азаттық мұраттарымыз хақында ерекше насихат жүргізудің зәрулігі жоқ десе де болады» деумен қатар ұлттық жаудың тым күшті екенін, миллиондаған халқы бар Ресеймен күресте жеңіске жеткізетін ең тура, ең сенімді жолдар мен тәсілдерді таңдап ала білуді ұсынды. М. Шоқай татар, әзірбайжан, грузин, осетин, ингуш, башқұрт, өзбек т.б. халықтардың эмиграциядағы өкілдерімен жазысқан

хаттарында ұлттық тәуелсіздік үшін күресі барысында бір-бірімен ауызбіршілікте әрекет етулерінің маңыздылығын әр кез еске салып отырады (Шоқай, 2007а: 146). М. Шоқай түркістандықтар тағдырын басқа халықтардың тыныс-тіршілігінен жеке дара қарамаған, «Прометей» Ресейдің езілген халықтар Лигасына (Лига угнетенных Россией народов) кіретін Әзербайжан, Грузия, Идел-Урал, Қырым, Кубань, Солтүстік Кавказ, Украина елдерінің мұң-мұқтажын көре білді.

Жастар, жалпы түрік саяси күрескерлері арасына іріткі салатын мәселелер қатарында «татар мәдениеті», «шағатай мәдениеті» деп бөлушілікті, оның азаттық қозғалысы тағдырына тигізер зиянына тоқталады (В эмиграции, 2021:89 б.).

«Ұлттық еркіндік және азаттық жолы» деген мақаласында бәрінен бұрын түркістандықтардың өз қатарының жұдырықтай ұлттық бірлігін күшейтуді, орыс империализміне қарсы күрес майданын ұйымдастыруды және олардың ұлтын, дінін, нәсілін, партиясын текшемейік, алаламайық дей келіп, былай түйіндейді: «Азаттық пен тәуелсіздік жолындағы басты жол – Түркістанды ұлттық майданның ішкі бірлігін нығайтып, ұлт-азаттық күресте басқа халықтар ұлттық орталықтарымен бірлесе үйлестіру. Басқаша жағдайда азаттық пен бостандық туралы әңгіме ету мүмкін емес» (Шоқай, 2007б: 236).

Мұстафа Шоқай «Түркістандықтардың бақытсыздығы және онан құрылудың жолы» («Несчастье Туркестана и пути избавления от него») деген еңбегінде түркістандықтардың Кеңес үкіметіне жеке дара күресі еш нәтиже бермейтінін, сол себепті Ресейге бағынышты, өз тәуелсіздігі үшін күресті жатқан орыс емес халықтардың күштерін біріктіре отырып, еркін, тәуелсіз ұлттық өмірге шыға алатынды ескертті. Еділ-Орал, Қырым, Әзірбайжанда тұратын бауырлармен тығыз байланыста болып қоймай, Ресейдегі басқа өз тәуелсіз мемлекетін құру үшін күресті жатқан халықтардың барлығымен ұйымдық тұрғыдан тығыз байланыс орнатуды ұсынды (Шоқай, 2007б:125).

1929 жылдың 11 ақпанында башқұрт ұлттық қозғалысы жетекшілерінің бірі Омар Тенерекоғлына: «Түрік ұлттық қозғалысының жоғары мұраты – түрік ұлттық мәдениеті мен өркениетін тек Түркістанда, түріктердің ғасырлардан келе жатқан отанында жүзеге асуы мүмкін» деп жазады. М. Шоқай «Түркістан идеясы» деп нені ұғынатынын, әсіресе, «татар-башқұрт-Түркістан» үштік коалициясының «өте қажеттілігін», «ыңғайлылығын» айтады (Исахан, 1922: 38).

1933 жылы жазылған «Кемшіліктерді жою – жеңіс жолына түсу» («Преодолеть недостатки – значить вступить на путь победы») атты мақаласында Мұстафа Шоқай Қоқан үкіметінің құлауын еске түсіріп, жеңілістің басты екі кемшілігі болғанын атап көрсетеді. Біріншісі – сыртқы күштің өздеріне тікелей қатысы болмаса да басымдығы, екіншісі - тікелей байланысы болғанын, ол өздерінің саяси жетілмегендері, ұлттық сананың әлсіздігі екенін, бірақ оларды жоя алмағандарын атап көрсетті. Осы негізгі кемшіліктен басқа жетіспеушіліктердің бастау алғанын ескертіп, Түркістан ұлттық бірлігін нық түсініп, осыны іске асырғанда ғана жеңе аламыз, әрқайсымыз жеке және бәріміз бірге жалпыұлттық мәселеге өзімізді жеке бағындырған жағдайда ғана еркіндігіміз бен тәуелсіздігіміз жеңіске жетеміз деген болатын (Шоқай, 2013б:76). Ал соңғы еңбектердің бірі, 1941 жылғы 8 маусымда жазылған «Түркістан мәселесі хақында» («К постановке проблемы Туркестана») атты мақаласында өзінің өмірлік ұлттық арманына тағы да оралады. Түркістанның басынан өткен тарихына, большевиктер Ресейде саяси билік басына келгеннен кейінгі Түркістан автономиясын қысқаша баян етіп, басқа аймақтарға қарағанда Түркістанның империялық Ресейдің қанауына көбірек ұшырағанын, сондықтан да күрестің советтік кезеңінде де жалғаса түскеніне тоқталып, алдағы міндетті айқындады. Түркістан және кеңестік Ресейдің барлық басқа орыс емес шеттері аймақтары азаттық үшін күресін өзінен бірнеше есе күшті жаумен жүргізуі қажеттігі, сондықтан барлық күштерді еш қалдықсыз осы бір ортақ жауға қарсы күреске жұмылдырылатындай біріккен күрес майданы құрылуы керектігі туралы тұжырым жасады (Шоқай, 2013с: 138).

«Большевизм –түрікшілдіктің жауы» атты мақаласында Мұстафа Шоқай «ұлт тәуелсіздігі» ұғымын халықтың тікелей ұлттық рухымен байланыста, ажырағысыз қарап, олардың себебін, даму үдерісін түсіндірді (Шоқай, 2007а:166). Және ұлттық рухтың шынайы ұлтшылдық үдерісінде қалыптасатынын терең таныған қайсар тұлға халқымыздың мәдени және рухани саладағы жетістіктерінің барлығын ұлтшылдық қозғалыстың нәтижесі ретінде санады.

М. Шоқай білім алу, алдыңғы қатарлы біліммен болашақ дербес елдің қайраткерлерін дайындау жұмысының маңыздылығына да көңіл бөлді. Осы орайда Түркістандық жастарға қатысты шараларға тоқталсақ. 1922 жылы Әлімжан Идриси Бұхар халық республикасының өкілі ретінде 64 студент және оқушы жастарды Германияда оқыту мақсатымен алып келген (Көкебаева, 2004:14).

Оқушылардың жай-күйімен танысу мақсатында 1922 жылдың соңында Бұхар Халық Республикасының Халық комиссарлар кеңесінің төрағасы Файзулла Хожаев Германияға барып қайтады. Ал Тұрар Рысқұлов Түркістан Республикасы Халық комиссарлары кеңесінің төрағасы ретінде 1923 ж. Германиядағы оқушылармен кездесіп қайтады.

Ресей Түркістан автономиясы жастарының Түркия мен Германияға оқуға жіберілуіне қарсы болған. Мұны түркістандық басшылар жақсы білген. Ресей Түркия мен Алманияға оқушы жібермеу үшін өздеріне шақырыпты.

Бұхара үкіметі, оқу-ағарту министрі Абдурауф Фитрат, Түркістан АКСР-інің кейбір ұйымдары талантты жастарды Германия мен Турцияға оқуға жібереді. 1923 жылы Бұхара Халық Республикасынан, Түркістан АССР-інен және Қырғыз (Қазақ) АССР-інен 43 өзбек, 64 қазақ, 2 түркмен, 22 тәжік, 12 ұйғыр Ресейдің жоғары оқу орындарынан білім алуына жағдай жасайды (Исахан, 2022: 38). 100-ге жуық жастарды жіберудегі мақсат, еуропалық білім алып келген жастар өз отанының экономикасын, мәдениеті мен ғылымын дамытуға үлес қосады деп үміттенді. Студенттерге стипендия Бұхара Республикасының Рейхсбанктегі алтын қорынан төленіп тұрды. Кейін Бұхар Республикасының дербестігі жойылып, ол кеңестік Өзбекстанға қосылған соң Берлиндегі Бұхар республикасының мәдени қатынастар жөніндегі өкілдігі таратылып, бұхарлық студенттердің есепшоттары бұғатталады, 1930 ж. студенттерге шәкіртақы төленбейді, КСРО-ға қайту ұсынылады. Студенттердің көпшілігі қайтудан бас тартады. Жекелеген бұхарлықтардың Германияда оқу шығындарын Гумбольдт қоры өз мойнына алады. Түркияда оқитындар Осман Қожаға, берлиндік студенттер Мұстафа Шоқай мен «Яш Түркістан» маңайына топтасады. Оқуын бітіріп елге қайтқан студенттер антисоветтік ұйымдарға қызмет еткен деген айыппен 1937-1938 жылдары бәрі атылған (Турдиев, 2006: 21-22).

Мұстафа Шоқайдың келешек Түркістанда құрылмақ тәуелсіз ұлттық мемлекет болғаннан кейінгі оның мәні, саяси құрылымдары туралы айтқан ой-тұжырымдары аса маңызды. Мысалы, мемлекеттің ұлттық сипатын айқындай түсетін, елдің заң шығару қызметін жүзеге асыратын ең жоғарғы өкілдікті органы Парламент туралы ол: «Тіке, жеке және жасырын дауыс беру жолымен сайлау – сайлаушылардың өзі қалаған адамына дауыс беруін қамтамасыз ететін ең қолайлы тәсіл. Парламентаризм көпшіліктің мүддесін үкіметтің озбырлығынан қорғайды» деп жазған болатын (Шоқай, 2007б:137).

Тәуелсіздік жылдары көбіне ел Президентіне тәуелді болған Парламент жүйесіне кейінгі кезде бірсыпыра өзгерістер енгізілді. Халықтың өз өкілдерін тікелей сайлай алуы Парламенттің демократиялық сипатын арттырып, оның Ата заңымызда, арнайы конституциялық заңда айқындалған саяси-құқықтық құзыреттерін молырақ пайдалануға жол ашты. Осылай жалпы мемлекеттік билік тармақтарының ішінде бірден-бір демократиялық ұстанымы да, ұлттық сипаты да айрықша көрінетін халықтың өкілді органы Парламент деген ежелгі қағидаға қайта оралып келеміз. Мұстафа Шоқайдың парламентаризм туралы айтқан ойының жүзеге асуы еліміздің дамуына игі әсер игізетіні сөзсіз.

Болашақ Түркістан халқын біріктіретін, қоғам және мемлекет алдында тұрған мақсаттар мен міндеттерге ұйыстыратын саяси ұйым мазмұны да Мұстафа Шоқайды ойландырған болатын. Сол себептен: «Саяси партия дегеніміз – сол халықтың саяси қимылы (әрекеті) және оның өмірі мен болашағының бағыт-бағдарын таңдауы болып табылады» деп саяси партияның ең бірінші алдында тұратын міндеттерді айқындаған еді (Шоқай, 2007б:108). Бұл ой саяси ұйымдары жетіле қоймаған тәуелсіз еліміз үшін ерекше өзекті. Себебі саяси партиялар мемлекеттік билікке қол жеткізу үшін емес, халықтың мүддесін жүзеге асыру үшін құрылуы керек.

Мұстафа Шоқай болашақ тәуелсіз ұлттық қоғамның мүшелері, әсіресе зиялы қауымы, саяси қайраткер мәселелері туралы тағылымды ойлары «Национальная интеллигенция», «О национальной интеллигенции» және «Восточный Туркестан, внешний мир и наши задачи» деген мақалаларда кеңінен әңгіме болды. Ұлттық зиялының мәніне тоқталатын «Национальная

интеллигенция» мақаласында «Білімді адамдарды тек білімді болғаны үшін зиялы және оларды белгілі бір ұлтқа жататындықтан ғана ұлттық зиялы деп атауға болмайтындығына, Зиялы деп белгілі бір идеяның ортақтығына еніп, өзара байланыстағы білімді адамдарды айтатынына назар аудартып, зиялылардың ұлттық сипатын былайша тоқталады: «Ұлттық зиялыны өз халқына қызмет ету идеясымен кез келген салада: саяси, қоғамдық немесе мәдени тұрғыдан енген жағдайда ғана атауға болады» (Шоқай, 2013д:206]. Ол зиялы қауымның миссиясы қаншалықты қиын болса, соншалықты жоғары екендігі, өйткені ұлттық зиялыға жүктелетін тарихи міндет -халықтың шығу тегі, әдет-ғұрпы, тілі, дінімен біріктірілген сананы саяси және әлеуметтік бірлікке айналдыру болатындығын айтады (Шоқай, 2013д: 207). Мұстафа Шоқай «1936 жылы» мақаласында: «Жалпы ұлттың мүддесін жеке қожалықтар мен жеке топтың мүддесінен жоғары қоя білген, өзінің белгілі бір түзімге белгілі бір себептермен қалыптасқан қатынасын, оған тәуелділігін жалпы ұлт мүддесі тұрғысына сәйкес, ұлттың жалпы жағдайына үйлесетін түзім жолында құрбан ете білген адамдар ғана нағыз ұлттық патриот және ұлтқа пайдалы қызметші бола алады» деп ойды толықтырады (Шоқай, 2007б: 128). «Шығыс Түркістан, сыртқы дүние және біздің міндеттеріміз» деген мақаласында ұлттық қозғалыстарды басқарып, жетекшілік ететін жеке тұлғаларды қорғап қана қоймай, олардың беделін арттыруға күш салудың қажеттігін атап көрсетіп; «Біз саяси қайраткерлерді оның ұрандарына қарап емес, іс қимылдарына қарап бағалаймыз» деді (Шоқай, 2007б: 30).

Сонымен бірге Мұстафа Шоқайдың ұлттық мемлекет құру идеясының жалғасы түркі халықтарының бірлігі басымдығына назар аудару керек.

Қазіргі еліміздегі 30-дан астам ұлттық, мемлекеттік және кәсіптік мерекелер ішінде Тәуелсіздіктен қасиетті ұлық ұғым да, мәртебелі мереке де жоқ, болмайды да. Өйткені елімізге өз аумағында өкіметтік билікті, өзінің ішкі және сыртқы саясатын дербес өзі белгілейтін, өзі жүргізетін саяси-құқыққа ие болу Тәуелсіздіктің арқасында ғана мүмкін болды. «Тәуелсіздік» қасиетті ұғымы бәріміздің жиі айтатын сөзімізге айналды. Бұған дау жоқ. Дегенмен біздер ұлттық рухпен, халықтың саяси санасымен, шынайы әлеуметтік еркіндікпен, қоғамдағы демократиялық үдеріспен, құқықтық сауаттылықпен т.б. толып жатқан ұғымдармен тікелей тағдырлас, бағытас, ажырамас тұтастықтағы «Тәуелсіздік» сөзінің аса қасиетті мәнін тереңірек әрі кеңірек түсіне бермейтін сияқтымыз.

Отарлық жағдайды Алаштың алдыңғы толқын ардақтылары да кем білген жоқ. Алайда қоғамның кенже келе жатқандығынан олар тәуелсіздік үшін күрес мәселесін көтере алмағанмен оның ұғымын білмеді емес, білді. Туған халқын берісі Ресейдің, арысы Еуропаның озат мәдениетіне үндеген тұңғыш ағартушы, ұлы ғалым Шоқан Уәлиханов «Сот реформасы жайындағы жазбасында»: «Халықтың қалыпты түрде өсуі үшін ол дамудың қандай деңгейінде тұрса да: өзіндік дамуы, өзін-өзі қорғауы, өзін-өзі басқаруы және өзіндік соты болуы қажет» деп жазды (Уәлиханов, 2010:95). Осы бір сөйлемді тәуелсіздіктің тамаша формуласы деуге болады. Осы сөздердің айтылғанына 150 жылдан асса да, мәңгі өшпес өсиетті естен шығармауымыз керек.

Айта кететін мәселе – қоғамның кейбір мүшелерінің, әсіресе орыс тілділер арасында Алаш көсемдерінің, әсіресе Әлихан Бөкейхан мен Мұстафа Шоқайдың Ресейді қатаң сынауына байланысты қайшылықты түсінік жоқ емес. Рас, олар Ресейді жеріне жеткізе сынады, бірақ Ресейді орыс халқының отаны ретінде емес, патшалық биліктің, соның саяси жалғасындай болған кеңестік жүйенің орталығы ретінде сынағанын айыра білген жөн.

Сондықтан, «Тәуелсіздік» ұғымымен тікелей байланысты «ұлтшылдық», «ұлттық рух» сияқты аса мәнді ұғымдардың мемлекеттігімізді нығайта түсетін қасиетті мазмұнын түсінуіміз керек. Тіпті «Ұлтшылдық» ұғымынан қашып, орнына «ұлтжанды» деген баламаны пайдаланамыз. Халқымыздың ұлттық рухы күшейтіп, бүгінгі қол жеткен тәуелсіздігімізді тұғырлы етуге дәрменсіздік танытпайық.

Мұстафа Шоқай: «Біздің ұлтшылдығымыз Түркістанда ұлттық үкіметтің үстемдігінен басқа ешбір күшті мойындамау негізіне құрылған. Біздің революционерлігіміз – ұлттық және тәуелсіз Түркістанды әлеуметтік даму жолына түсіру қажетінен туындайды» деп жазған еді (Шоқай, 2007а: 64). Нақты айтар болсақ, ұлтшылдық төлтума мәдениетке негізделіп, ұлттың өз қадір-қасиетін, абыройын арттырып, халқымыздың ішкі және сыртқы саясатында, сын сағатында ұлт мүддесіне қызмет етсе, ал ұлтсыздық ұлттың тұтастығын әлсіретеді, рухани

жүдетеді. Ал біздер ұлтсыздықтың қауіпті деңгейге жетіп, өзіміздің ұлттық бейнеміз елеулі өзгергенін сезіне бермейтін сияқтымыз.

XX ғ. 80 жылдарының соңында елімізге басқа, әсіресе орыс этносы өкілдерінің әртүрлі себептермен қоныстануы, байырғы халықтың ұлттық азшылыққа айналуы, қазақ мектептерінің азаюы айрықша байқалды. Аралас некенің көбеюін социалистік интернационализмнің көрінісі деп насихатталды, жергілікті халықтың ана тілдік ортасын тарылып, елдің этностық келбеті, ежелден келе жатқан салт-дәстүрі күрделі өзгерістерге ұшырады. Нәтижесінде жергілікті халық өзінің ұлттық бітімін өзгерте бастады. Сондықтан, еліміздің ұлтшыл азаматтары қайта құрудың сәтін ұтымды пайдаланып, аса белсенділік пен еркіндік танытып, күресті ұлттық алаңымызда кенжелеген ана тілімізден бастаған болатын. Соның арқасында өз жері мен елінің иесі қазақ 39 пайыз ғана болғанымен, 1989 жылғы 22 қыркүйекте Қазақ КСР Жоғары Кеңесінің кезектен тыс өткен XIV сессиясында «Тіл туралы» Заңның қабылданып, қазақ тілінің мемлекеттік мәртебеге ие болуы аса мәнді жетістік еді. Осы орайда 80 жыл бұрын Мұстафа Шоқайдың ана тіліміз туралы айтқан сөздерінің өміршеңдігін көреміз. Патшалық Ресей мен кеңестік жүйенің ана тілімізге қарым-қатынасын ол: «Патшалық Ресей кезінде тіліміздің дамуына жол бермеді. Ол кезде біздің ұлттық басылымдар шығаруға құқымыз болмады» (Шоқай, 2007а: 133), ал: «Орыс большевиктері социалистік идеяны желеу ете отырып, көп ұзамай ана тіліміз – түрік тілін өзінің тарихи құқығынан мақұрым етуді көздеп отыр» деп суреттеген (Шоқай, 2007а: 135). Бұлай шырылдауы жайдан-жай емес еді. Ұлы тұлғаның «Ұлттық рухтың негізі – ұлттық тіл» деген пікірі күні бүгін де маңызын жоймаған.

1990 жылы 25 қазанда Қазақ ССР Жоғарғы кеңесінің сессиясында қабылданған, мемлекетіміздің егемендігін айқындайтын құжат – «Қазақ ССР-інің мемлекеттік егемендігі туралы декларацияда» «Қазақ ССР-і ұлттық мемлекеттігін сақтау, қорғау және нығайту жөнінде шаралар қолданады. Қазақ халқының және Қазақстанда тұратын басқа да ұлттардың төл мәдениетін, дәстүрін, тілін қайта түлету мен дамыту және олардың ұлттық қадір-қасиетін нығайту Қазақ ССР мемлекеттігінің аса маңызды міндеттерінің бірі болып табылады» деген аса мәнді қағида бекітілді. Егемендіктің елең-алаңындағы ұлттық қайта түлеуге ұмтылыс жасалғанымен, жаңа өріске түспеді. Ресми «ұлттық идея», «ұлттық мәдениет», «ұлттық идеология» және «ұлттық мемлекет» сияқты ұлттық ұғымдарды мойындай бермеушіліктен әлі арыла қоймадық. Қазіргі күні 20 млн болған халқымыздың 70 пайызынан асқан қазақтың ұлттық мүдделерін мойындай бермеушілік те жоқ емес.

Мәселені бұлай айтуымыздың қағидатты мәні бар. Жоғарыдағы айтқан ұлттық бейнеміздегі қайшылықты өзгерістердің барлығы дерлік мемлекеттің ұлттық сипатына жеткілікті көңіл бөлмей келе жатқанымыздан бастау алып отыр. Мұнсыз мемлекет құрушы ұлттың мүддесі шешілмейтінін, сондай-ақ елдегі басқа этнос өкілдерінің мәселелері де ойдағыдай нәтиже бере қоймайтынын күнделікті өмір көрсетті.

«Тәуелсіздік» деген ұғымның мағынасы кен: біріншіден бостандық, басқа бір елге тәуелді болмай, азат болуы; екіншіден жергілікті халықтың рухани дүниесінен: тілінен, дінінен, ділінен бастау алатын ұлттық мәдениеттің еркіндігі, мемлекеттің саяси құрылымдарының ұлттық сипаты т.б. қамтиды.

Осы ретте Президент Қ.-Ж. Тоқаевтың Ұлттық құрылтайдың алғашқы отырысында айтқан: «Біз бүкіл ел болып Жаңа Қазақстанды құрамыз. Бұл оңай шаруа емес. Жұртымыз жаңаша өмір сүруге бейімделуі қажет. Халқымыздың сана-сезімі, құндылықтары түбегейлі жаңаруы керек. Сонда ұлттың жаңа сапасы қалыптасады. Бір сөзбен айтқанда, барша еліміз жаңарады» деген ойларын еске түсірсек, біздің нақтылайтын мәселелеріміздің жетерлік екені байқалады.

Еліміздің алдына қойылып отырған әділетті һәм жаңа Қазақстан құру мәселесі өте өзекті. Бұл дегеніміз ұлттық идея мен ұлттық мүддені жалпы қазақстандық деңгейге көтерумен жалғасуы қажет етудеген сөз. Сонда ғана өткен кезеңдерді парасат таразысына сала отырып, шығар биігімізді, алар асуымыз айқындай аламыз. Осы бағытта Алаш рухы, оның ішінде Мұстафа Шоқайдың тәуелсіз ұлттық мемлекет туралы айтқан телегей-теңіз ойлары мен идеялары ұлтымыздың жаңа саяси сапасын көтеріп, әлемдегі өз орнымызды айқындай түсері сөзсіз.

Мұстафа Шоқай «1936 жыл» мақаласында 18 жыл бұрынғы Қоқандағы жағдайын еске түсіріп, атамекенін тастап кетуге мәжбүр болғанын, бірнеше айдан соң Түркістанға қайта

ораламыз деген ойлағанын, алайда оның орындалмағанын, сол себепті жат елде қалып келе жатқанын жаза отырып, атамекенге деген сағынышын жасыра алмады. Туған еліне деген сүйіспеншілігін жеке басының қалауларын қамтамасыз етіп, қанағаттану немесе жекелеген топтар мен жекелген адамдардың мүддесіне сай қызмет ету ғана емес, «Атамекенді сүю – оның тұтас мүддесіне қызмет ету, осы жолда әрқашан қызмет етуге, керек болса жан пида қылуға дайын тұру болып табылады» деп қорытады (Шоқай, 2007б: 127]. Бұл адами қасиеттер Тәуелсіздікті тұғырлы етудің, Мәңгілік ел болудың аса қажетті компоненттері екені даусыз.

Қорытынды. Кеңес үкіметі «ұлы державалық шовинизмнен» аулақ бола алмады. Мұның салқыны бүгінгі күндері де байқалып қалады. Еліміз тәуелсіздік алып, шекараларымыз екі жақты бекітілсе де, жерімізге көз салатындар да жоқ емес.

Бұл саяси сипаты жағынан да, әлеуметтік әлеуеті, экономикалық тұрпаты жаңадан құрылып жатқан тәуелсіз Қазақстанымыздың бүгінін байытып, келешегін кемелдендіре түсетін Алаш мұрасын, соның ішінде Мұстафа Шоқайдың тұжырымдарын тереңірек зерттей, молынан игере түсуіміздің қажеттігін көрсетеді. Өйткені бар ғұмырын өз елінің азаттығы жолына арнаған, қажет болған жағдайда құрбан болуға дайын болған қайсар Шоқайдай тұлғаның өмір бойғы армандап күрескен мақсаты тәуелсіз ұлттық мемлекет болатын. Бұл идеяның мемлекетіміздің алдына қойылып отырған жаңа хәм әділетті Қазақстан құруда аса маңызды боларына сөзсіз.

Ал тәуелсіз ұлттық мемлекет дегеніміз бүгінгі күні азаттығымызды нығайту, саяси-әлеуметтік және экономикалық жүйемізді жетілдіре түсу, демократиялық принциптерді орнықтыру, әлемдік қағидаттарды ескере отырып, еліміздегі этнос өкілдерінің мол мәдени құндылықтарымен байыған қоғамдық сананың үстемдігіне жету арқылы тәуелсіздігімізді тұғырлы ету болмақ.

Әдебиеттер тізімі

Алаш қозғалысы, 2005 - Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы. Желтоқсан 1917 ж. мамыр 1920 ж. Т.2. Алматы: «Алаш», 2005. 496 бет.

Алаш, 1917 - Алаш партиясының бағдарламасы // «Қазақ», 1917, 21 қараша.

Бәкір, 2022 - Бәкір Ә. Мұстафа Шоқайдың саяси ой-пікірлері. / АҚІҚАТ. 2022, 27 ақпан. <https://aqiqat.kazgazeta.kz/news/11691>

Бөкейхан, 2016 – Бөкейхан Әлихан. Шығармалары – Сочинения. Толықт. екінші бас. 3 т. Астана: 2016, «Сарыарқа» баспасы. 656 б.

В эмиграции, 2021. - В эмиграции: Эпистолярное наследие Мустафы Шокая. 1919-1941 / Ред. Г.К. Кокебаева; составители: Г.Т. Исахан, Г.К. Кокебаева, С.К. Шилдебай. Алматы: Полиграфия сервис и К°, 2021. 488 с.

Есмағамбетов, 2008 – Есмағамбетов К. Әлем таныған тұлға (М. Шоқайдың дүниетанымы мен қайраткерлік болмысы). Алматы: Дайк-Пресс, 2008. 504 б.

Исахан, 2022 – Исахан Ғ.Т. Мұстафа Шоқай және түркістандық эмигранттар // Архив хабаршысы. №4/2022. 35-41 бб.

Каренов, 2012а – Каренов Р.С. Мұстафа Шоқайдың ғалым-публицист ретіндегі қасиеттері және шоқайтанудың бүгінгі жағдайы // Вестник Карагандинского университета. Серия «История. Философия». № 1(65)/2012а. 57-66 б.

Каренов, 2012б – Каренов Р.С. Мұстафа Шоқай – Қазақстан тәуелсіздігінің символдық тұлғасы ретінде // Вестник Карагандинского университета. Серия «История. Философия». № 1(65)/2012 . С. 47-57.

Көкебаева, 2004 – Көкебаева Г.К. Еуропадағы түркістандық эмигранттар және түркі халықтарының тәуелсіздігі / Отан тарихы. 2004/3-4. 14-21 б.

Көкебаева, 2013 – Көкебаева Г.К. Германия мен Польша мұрағаттарындағы Мұстафа Шоқайдың қызметі туралы құжаттар мен деректер // ҚазМПУ хабаршысы, тарих және әлеуметтік-саяси ғылымдар сериясы. 2013. №3. Б.40-45.

Көкебаева, 2019 – Көкебаева Г.К. Мұстафа Шоқай және Еуропадағы түркі эмиграциясы // История Великой Степи: от истоков до современности. Материалы Международного Евразийского форума. Том 1 / Под ред. Е.Б. Сыдыкова. Нұр-Сұлтан: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, 2019. 354 б.

Қыдыралиев, 2007 – Қыдыралиев Д. Мұстафа Шоқай. Астана: Фолиант, 2007. 320 б.

- Революция, 1930 – Революция и национальный вопрос (1930) М.: Коммунистическая академия. Т. 3: 1917. Февраль-октябрь. Т.3 / сост. И. Левин и Е. Дрabbкина; приедсл. С.М. Диманштейна. 1930. 467 с.
- Сафаров, 1921 – Сафаров Г.М. Колониальная революция: Опыт Туркестана. М.: Государственное издательство, 1921. 147 с.
- Турдиев, 2006 – Турдиев Ш. Улар Германияда укиган эдилар. Тошкент: Фан, 2006. 256 б.
- Уэлиханов, 2010 – Уэлиханов Ш. Кеп томдык шығармалар жинағы. 4-т. Алматы: «Толағай группа», 2010. 496 б.
- Шоқай, 2007 – Шоқай М. Таңдамалы шығармалары: Үш томдык, 3-т. Алматы: «Қайнар» баспасы, 2007. 384 бет.
- Шоқай, 2007а – Шоқай М. Таңдамалы шығармалары: Үш томдык, 1-т. Алматы: «Қайнар» баспасы, 2007. 352 бет.
- Шоқай, 2007б – Шоқай М. Таңдамалы шығармалары: Үш томдык, 2-т. Алматы: 2007, «Қайнар» баспасы. 392 б.
- Шоқай, 2012а – Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы: Он екі томдык, II-том. Алматы: Дайк-Пресс, 2012. 640 б.
- Шоқай, 2012б – Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы: Он екі томдык, IV-том. Алматы: Дайк-Пресс, 2012. 532 б.
- Шоқай, 2013 – Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы: Он екі томдык, VI-том. Алматы: Дайк-Пресс, 2013. 524 б.
- Шоқай, 2013а – Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы: Он екі томдык, VII-том. Алматы: Дайк-Пресс, 2013. 572 б.
- Шоқай, 2013б – Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы: Он екі томдык, VIII-том. Алматы: Дайк-Пресс, 2013. 560 б.
- Шоқай, 2013д – Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы: Он екі томдык, V- том. Алматы: Дайк-Пресс, 2013. 540 б.
- Шоқай, 2014 – Шоқай М. Шығ. толық жинағы. Он екі томдык, IX-том. Алматы: Дайк-Пресс, 2014. 568 б.
- Mende, 1936 – Mende G. Der nationale Kampf der Russlandtürken. Berlin, 1936, S. 147
- Томохико, 2001. – Уяма Томохико. Предисловие // Чокаев М. Отрывки из воспоминаний о 1917 г. Токио; М., 2001. 53 с.

References

- Alash kozgalysy, 2005 – Alash kozgalysy [Alash movement]. Kuzhattar men materialdar zhinagy. Zheltoksan 1917. Mamyr 1920. T.2. Almaty: «Alash», 2005. 496 p.[in Kazakh]
- Alash, 1917 – «Alash partiyasynyn bagdarlamasy» [Program of the Alash Party]. // «Kazakh», 1917. 21 karasha.[in Kazakh]
- Bakir, 2022 – Bakir A. Mustafa Shorajdyn sayasi oj-pikirleri [Political opinions of Mustafa Shokay] / AQIQAT. 2022. 27 akpan. <https://aqiqat.kazgazeta.kz/news/11691> [in Kazakh]
- Bokejhan, 2016 – Bokejhan Alihan. Shygarmalary – Sochineniya [Essays]. Tolykt. ekinshi bas. 3 t. Astana: «Saryarqa» baspasy. 656 p.[in Kazakh]
- Esmambetov, 2008 – Esmambetov K. Alem tanygan tulga (M. Shokajdyn duniyanymy men kajratkerlik bolmysy)[World-renowned personality]. Almaty: Dajk-Press, 2008. 504 p.[in Kazakh]
- Isahan, 2022 – Isahan G.T. Mustafa Shokaj zhane turkistandyk emigranttar [Mustafa Shokai and Turkestan emigrants] // Arhiv habarshysy. 2022. Nr.4. P. 35-41. Safarov G.M. (1921) .[inKazakh]
- Karenov, 2012a – Karenov R.S. Mustafa Shokajdyn galym-publicist retindegi kasietteri zhane shokajtanudyn bugingi zhagdajy [Mustafa Shokai as a scientist-publicist and the current state of shock studies] // Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya «Istoriya. Filosofiya». 2012. Nr. 1(65). P. 57-66. [in Kazakh]
- Karenov, 2012b – Karenov R.S. Mustafa Shokaj – Kazakhstan tauelsizdiginin simvoldyk tulgasy retinde [Mustafa Shokai is a symbolic figure of Kazakhstan's independence] // Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya «Istoriya. Filosofiya». 2012. Nr. 1(65). P. 47-57. [in Kazakh]
- Kokebaeva, 2004 – Kokebaeva G.K. Mustafa Shokaj zhane Europadagy turki emigraciya [Mustafa Shokai and the Turkic emigration in Europe] // Istoriya Velikoj Stepi: ot istokov do sovremennosti. Materialy Mezhdunarodnogo Evrazijskogo foruma. Tom 1 / Pod red. E.B.Sydykova. Nur-Sultan: L.N. Gumilev atyndag9y EUU, 2019. 354 b. [in Kazakh]
- Kokebaeva, 2004 – Kokebaeva G.K. Europadagy turkistandyk emigranttar zhane turki halyktarynyn tauelsizdigi [Turkestan emigrants in Europe and the independence of the Turkic peoples] / Otantarihy. 2004. Nr. 3-4. P. 14-21. [in Kazakh]
- Kokebaeva, 2004 – Kokebaeva G.K. Germaniya men Polsha muragattaryndagy Mustafa Shokajdynkymeturalykyuzhattar men derekter [Documents and data on the activities of Mustafa Shoka in the

- archives of Germany and Poland] // KazMPUhabarshysy, tarihzhanaleumettik-sayasigylymdarseriyasy. 2013. Nr. 3. P.40-45. [in Kazakh]
- Kydyraliev, 2007 – Kydyraliev D. Mustafa Shokaj. Astana: Foliant, 2007. 320 p. [in Kazakh]
- Mende, 1936 – Mende G. Der nationale Kampf der Russlandtürken [The national struggle of the Russian Turks]. Berlin, 1936.147 p.[in Deutsch]
- Revolyuciya, 1930 – Revoluciya i nacionalnyj vopros [Revolution and the National Question] (1930) M.: Kommunisticheskaya akademiya. Vol. 3: 1917. February - October/Comp. I. Levin, E. Drabkina. 1930. 467 p. [in Russ.]
- Safarov, 1921 – Safarov G.M. Kolonial'naya revolyuciya: Opyt Turkestana [The Colonial Revolution: The Experience of Turkestan]. M.: Gosudarstvennoe izdatel'stvo, 1921. 147 p. [in Russ.]
- Shokaj, 2007 – Shokaj M. Tandamaly shygarmalary: Ush tomdyk [Selected works: Three volumes]. Vol. 3. Almaty: Kajnar+, 2007. 384 p.[in Kazakh]
- Shokaj, 2007a – Shokaj M.. Tandamaly shygarmalary: Ysh tomdyk [Selected works: Three volumes]. Vol. 1. Almaty: Kajnar, 2007. 352 p. [in Kazakh]
- Shokaj, 2007b – Shokaj M. Tandamaly shygarmalary: Ysh tomdyk [Selected works: Three volumes]. Vol.2. Almaty: Kajnar, 2007. 392 p. [in Kazakh]
- Shokaj, 2012a – Shokaj M. Shygarmalarynyn tolyk zhinagy: On eki tomdyk. [Complete collection of works: Twelve volumes]. II-vol. Almaty: Dajk Press, 2012. 640 p. [inKazakh, in Russ.]
- Shokaj, 2013 – Shokaj M. Shygarmalarynyn tolyk zhinagy: On eki tomdyk. [Complete collection of works: Twelve volumes]. VI-vol. Almaty: Dajk Press, 2013. 524 p.[in Kazakh]
- Shokaj, 2013a – Shokaj M Shygarmalarynyn tolyk zhinagy: On eki tomdyk. [Complete collection of works: Twelve volumes]. VII-vol. Almaty: Dajk Press. 572 p. [in Kazakh]
- Shokaj, 2013b – Shokaj M. Shygarmalarynyn tolyk zhinagy: On eki tomdyk. [Complete collection of works: Twelve volumes]. VIII-vol. Almaty: Dajk Press. 560 p.[in Kazakh]
- Shokaj, 2013d – Shokaj M. Shygarmalarynyn tolyk zhinagy: On eki tomdyk. [Complete collection of works: Twelve volumes]. V-vol. Almaty: Dajk Press. 2013. 540 p.
- Shokaj,2014 - Shokaj M. Shygarmalarynyn tolyk zhinagy: On eki tomdyk. [Complete collection of works: Twelve volumes]. IX-vol. Almaty: Dajk Press, 2014. 568 p. [in Kazakh]
- Shokaj. 2012b – Shokaj M. Shygarmalarynyn tolyk zhinagy: On eki tomdyk. [Complete collection of works: Twelve volumes]. IV-vol. Almaty: Dajk Press, 2012. 532 p.[in Kazakh]
- Tomohiko, 2001 - Uyama Tomohiko. Preface / Mustafa Çokaev. *Otryvki iz vospominanij o 1917 g.* Tokyo - Moscou, 2001. 53 c. in Russ.]
- Turdiyev, 2006 – Turdiyev SH. Ular Germaniyadau kigan edilar [They studied in Germany]. Tashkent: Fan, 2006. 256 b. [in Uzbek]
- Ualihanov, 2010 - Ualihanov Sh. Kop tomdyk shygarmalar zhinagy [Multi-volume collection of works]. 4-tom. Almaty: «Tolagaj gruppа». 2010. 496 b.[in Kazakh]
- V emigracii, 2021 - V emigracii: Epistol'yarnoe nasledie Mustafy Shokaya [In exile: The Epistolary Legacy of Mustafa Shokay]. 1919-1941 / Red. G.K. Kokebaeva; sostaviteli: G.T. Isahan, G.K. Kokebaeva, S.K. Shildebaj. Almaty: Poligrafiya servis i Ko, 2021. 488 s. [in Russ.]

ОТАН ТАРИХЫ. 2023 № 26 (4)

ӘДІСНАМА / METHODOLOGY / МЕТОДОЛОГИЯ

Балтабаева К.Н., Жакишева С.А.

ПОЛИТИЧЕСКИЕ РЕПРЕССИИ КАЗАХСТАНСКИХ БЕЖЕНЦЕВ 20–30-Х ГГ.
XX ВЕКА И ПРОБЛЕМЫ РЕАБИЛИТАЦИИ.....670

Meldibekova Z.A.

DIGITALIZATION OF MODERN NATIONAL HISTORICAL SCIENCE 683

ТАРИХ / HISTORY / ИСТОРИЯ

Ногайбаева М.С., Көшімова А.О., Қыдыр Т.

АЛТЫН ОРДА ДӘУІРІНДЕГІ ДІНИ-ДИДАКТИКАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРДЫҢ
ДЕРЕКТІК МАҢЫЗЫ.....692

Қамбарбекова Ф.Ә., Қари Қ.А.

XIX ҒАСЫРДАҒЫ БҰХАРА ХАНЫНЫҢ ЕЛШІСІ ХАТШЫСЫНЫҢ
ЕСТЕЛІГІНДЕГІ ОРТАЛЫҚ АЗИЯ МЕН ҚАЗАҚТАР.....704

Oterova G.E., Karimova A.E., Kussainov D.Zh.

THE SIGNIFICANCE OF THE DOCUMENTS OF THE SIBERIAN COMMITTEE
IN THE STUDY OF THE HISTORY OF KAZAKHSTAN OF THE XIX CENTURY.....718

Нұртазина Н.Д., Азмұханова А.М., Әкімбек Ж.А.

ТҮРКІСТАН ӨЛКЕСІНДЕГІ МҰСЫЛМАНДЫҚ МЕКЕМЕЛЕР МЕН ДІНБАСЫЛАРҒА
ҚАТЫСТЫ ИМПЕРИЯЛЫҚ ДОКТРИНАЛАР.....730

Нұрпейісова Э.Т., Әбіл Е.А., Ураков Д.Ж. (Узбекистан)

ЕЛДЕС ОМАРОВ: ТАРИХ ТОЛҚЫНЫНДАҒЫ ТҮЛҒА (ЗЕРТТЕЛУ ДЕҢГЕЙІ).....744

Харипова Р.Е.

МУЗЕЙНЫЙ ФОНД КАК ИСТОЧНИКОВАЯ ОСНОВА ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ И
КУЛЬТУРЫ (К ИСТОРИИ ФОРМИРОВАНИЯ ФОНДОВ ЦЕНТРАЛЬНОГО МУЗЕЯ
КАЗАХСТАНА).....755

Қожақұлы Ө., Асқар А.Г.

XX Ғ. БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ АУЫЛЫ: ЭКОНОМИКАЛЫҚ-САЯСИ АХУАЛДЫ ЖІКТЕУ,
ТАЛДАУ (СЫРДАРИЯ ОБЛЫСЫ МЫСАЛЫНДА).....767

Собисевич А.В. (Россия)

ОПЫТНАЯ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННАЯ СТАНЦИЯ КАРАГАНДИНСКОГО
ИСПРАВИТЕЛЬНОГО ТРУДОВОГО ЛАГЕРЯ.....779

Мамбетова Г.А., Мүмінов Ә.К. (Түркия)

ҚАЗАҚ МОЛДАЛАРЫНЫҢ XX ҒАСЫРДАҒЫ «АМАН ҚАЛУ» СТРАТЕГИЯСЫ
(ҚАЗАҚСТАННЫҢ БАТЫС Өңірі).....792

Taspulatova K.K.

METHODS AND WAYS FOR CULTIVATING KAZAKHSTANI PATRIOTISM.....808

Маргулан А.С.

КОМПАРАТИВИСТСКИЙ АНАЛИЗ ЛОНДОНСКОГО И САНКТ-ПЕТЕРБУРГСКОГО
СПИСКОВ «ТАВАРИХ-И ГУЗИДА-ЙИ НУСРАТ-НАМЕ» ПО ГЕНЕАЛОГИИ
ДЖУЧИДОВ.....817

Kuanbay O.

THE IMPACT OF THE GENRO COUNCIL OF ELDERS ON SHAPING MODERN JAPAN
(1889-1912).....832

Бәкір Ә.Қ., Құдайбергенова А.И., Тайман С.Т.

МҰСТАФА ШОҚАЙДЫҢ ТӘУЕЛСІЗ МЕМЛЕКЕТ ЖОЛЫНДАҒЫ
КҮРЕСІНДЕГІ НЕГІЗГІ ТҰЖЫРЫМДАР.....846

АРХЕОЛОГИЯ / ЭТНОГРАФИЯ / ЭПИГРАФИКА

Рахимжанова С.Ж., Курманиязов И.С., Аккошкарлова Ж.Т.

ПРЕДВАРИТЕЛЬНЫЕ ИТОГИ ИЗУЧЕНИЯ КЕРАМИКИ СТОЯНКИ
ЖАЛҒЫЗ-АҒЫМ.....860

Нұрманова А.Ш.

ДЖУЧИДСКИЕ ПРАВИТЕЛИ НА ТЕРРИТОРИИ КАЗАХСТАНА:
СРАВНИТЕЛЬНОЕ ИЗУЧЕНИЕ ЭПИГРАФИЧЕСКИХ И НАРРАТИВНЫХ
ИСТОЧНИКОВ.....870

Әжіғали С.Е., Әшім Б.Ә.

БАТЫС ҚАЗАҚСТАН КЕШЕНДІ ЭТНОАРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЭКСПЕДИЦИЯСЫНЫҢ
2021 ЖЫЛҒЫ ЗЕРТТЕУЛЕРІНІҢ КЕЙБІР НӘТИЖЕЛЕРІ.....883